

JURATĖ PAJĖDIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

KNYGA ŽEMAITIŠKAI MOKANTIEMS IR BESIMOKANTIEMS

Recenzija: *Šiaurės žemaičiai kretingiškiai*: mokomoji knyga, sudarė Jūratė Lubienė, Asta Leskauskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2020, 283 p. ISBN 978-609-411-273-7.

Lietuvių kalbos instituto leidykla 2020 metais išleido net kelias žemaičių kalbai skirtas knygas: Jurgio Ambroziejaus Pabrėžos (1771–1849) pamokslų rinkinį¹ ir dvi mokomąsias, skirtas šiaurės žemaičių kretingiškių ir pietų žemaičių raseiniškių patarmių savitumui suvokti. Panorus mokytis žemaičių kalbos ar ją tyrinėti, su visomis žemaičių (pa)tarmėmis², ryškiausiomis jų kalbinėmis ir žemaičių kultūros istorijos ypatybėmis dabar jau galima susipažinti išsamiau³, nes serijoje *Lietuvių kalbos tarmės mokyklai* yra pasirodę jau ir kiekvienai (pa)tarmei skirti leidiniai: *Vakarų žemaičiai* (2006, sud. Jonas Bukantis, Asta Leskauskaitė, Vilija Salienė), *Pietų žemaičiai varniškiai* (2017, sud. Gintarė Judžentytė-Šinkūnienė, Vida Marcišauskaitė), *Pietų žemaičiai raseiniškiai* (2020, sud. Gintarė Judžentytė, Vida Marcišauskaitė), *Šiaurės žemaičiai telšiškiai* (2013, sud. Juozas Pabrėža, Vida Marcišauskaitė,

¹ *Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambroziejaus Pabrėžos*, parengė Rita Šepetytė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2020.

² Pagal tradicinį požiūrį, kai kalbama apie visos Lietuvos tarmių sistemą, žemaičių tarmė skirstoma į tris – vakarų, šiaurės ir pietų – patarmes (apie skiriamąsias šių patarmių ypatybes žr.: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sudarė Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2004, 195–284). Kalbant vien apie žemaičių ploto kalbos sistemą, gali būti skiriamos trys – vakarų, šiaurės, pietų – žemaičių tarmės ir dvi patarmės: šiaurės žemaičių – telšiškių ir kretingiškių – ir pietų žemaičių – varniškių ir raseiniškių (apie tokį reliatyviai suvoktiną žemaičių ploto skirstymą žr.: Juozas Pabrėža *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2017, 47–48).

³ Dabartinę žemaičių tarmės (tarmių grupės) situaciją atspindinčių ypatybių aprašą žr.: Daiva Aliūkaitė, Rima Bakšienė, Jurgita Jaroslavičienė, Gintarė Judžentytė, Asta Leskauskaitė, Jūratė Lubienė, Violeta Meiliūnaitė, Dalia Pakalniškienė, Vilija Ragaišienė, Regina Rinkauskienė, Janina Švambarytė-Valužienė, Jolita Urbanavičienė, Daiva Vaišnienė. Punktų tinklo tankis geolingvistikos skirties *aukštaičiai : žemaičiai* požiūriu. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistikos ir sociolingvistikos tyrimas*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 2014, 129–146.

Asta Leskauskaitė)⁴. Kiekvienoje iš jų rasime ne tik skiriamųjų (pa)tarmės ypatybių ir krašto kultūrinio gyvenimo išskirtinumo aprašus, (pa)tarmių užimamo ploto apibūdinimą, gyvenamųjų vietų (punktų) sąrašus ir žemėlapius, bet ir tarmiško kalbėjimo mokymui ar mokymuisi pravarčių metodinių patarimų, nurodymų, pastabų. Šiose knygose esama žemaitiško kalbėjimo tekstų transkribuota ir transponuota pateiktimis (kiekvieną knygą lydinčioje elektroninėje laikmenoje randame ir garso įrašų – tai tekstų atsiradimo pagrindas), meninės žodinės kūrybos, informacijos apie iš to krašto kilusius rašytojus bei rašančiuosius – literatus, kalbininkus, istorikus – ir jų kūrybos pavyzdžių. Knygų struktūra nėra visiškai vienoda, varijuojama tarp vadovėlio ir chrestomatijos.

Šį gausų rinkinį 2020 metais papildė dar viena knyga – *Šiaurės žemaičiai kretingiškiai*. Kaip ir kiti serijos *Lietuvių kalbos tarmės mokyklai* leidiniai, taip ir *Šiaurės žemaičiai kretingiškiai* turi du pavidalus – tai knyga, parengta doc. dr. Jūratės Lubienės, ir elektroninė garso įrašų laikmena, kurią parengė dr. Asta Leskauskaitė. Skaitant knygą akivaizdu, kad įprastinis terminas *sudarytoja(s)* šiuo atveju turi būti suprantamas ne pažodžiui, o kiek plačiau, kaip apimantis ne tik į knygą sudėtų tekstų ir iliustracijų paieškos, atrankos, parengimo darbus, bet ir nemenkos apimties teksto rašymą, taigi ir tikrąją autorystę. J. Lubienės plunksnai priklauso *Pratarmė* (p. 7–9), tarminės medžiagos dėstymo bendrąją metodiką apimančios dalys *Metodiniai patarimai* (p. 10–25), *Įvadas* (p. 26–51) ir pasirinktosios patarmės specifiką atskleidžiantis *Šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės aprašas* (p. 52–97), taip pat skaitytojo dėmesį aktyvinantys po dažno teorinio skyrelio (p. 44, 50–51, 62–65, 73, 76–80) ir kiekvieno patarmės teksto (žr. *Šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės tekstai*, p. 98–189) ar tekstų grupės (žr. *Tarminė poezija*, p. 190–226) pateikiami *Klausimai ir užduotys*, pagal poreikį knygoje pabarstyti mažesni ar didesni skyreliai *Ar žinote?* trupiniai (žr., pvz., p. 43–44, 49–50, 102–103, 163–165). Pastarieji skyreliai, palyginti su jau minėtomis žemaičių (pa)tarmės pristatančiomis knygomis, yra J. Lubienės sumanyta naujovė. Juose pateikiama informacija žadina skaitytojo – tarmės mokyti(s) ketinančio arba ją mokančio – pastabumą ir padeda atkreipti dėmesį į išskirtinesnius žemaičių istorijos ir kalbos dalykus (plg., pavyzdžiui, p. 72 esančią pastabą apie kai kurių bendrinėje kalboje įprastų vardų žemaitišką kilmę, p. 159–160

⁴ Nurodytieji leidiniai išleisti Lietuvių kalbos instituto leidykloje. Paramą leidinių rengimui ir leidybai skyrė Valstybinė lietuvių kalbos komisija iš Tarmių ir etninių vietovardžių išsaugojimo 2001–2010 metų programos ir Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 metų programos lėšų.

pateiktas pastabas apie žydų gyvenimą Žemaitijoje). Po knygą išbarstyti skirsniai *Ar žinote?* leidžia autorei pasidalinti ne tik bendrosiomis žiniomis, bet ir savuoju matymu, pavyzdžiui, nuomone apie dažnai tik susitarimu pagrįstą sąvokų *kalba* ir *tarmė* skirtumą⁵, galimą šiaurės žemaičių patarmės kilmę (p. 72) ir pan. Tiesa, laikantis vadovėlinio principo prie šiuose skirsniuose teikiamų bendrojo ar specialiojo pobūdžio žinių ne visada būna pateikta informacijos šaltinio, kuriuo remtasi, nuoroda. Panašu, kad taip daroma tik tais atvejais, kai remiamasi literatūra iš knygos pabaigoje duodamo literatūros sąrašo (žr. *Literatūra apie tarmes*, p. 282–283), nes perteikiant ne tarmėtyros, o etnologijos, etimologijos, mitologijos tyrimų įdomybes naudotų literatūros šaltinių nuorodos yra pateikiamos (plg., pvz., p. 142; 154; 164–165). Vis dėlto kiek trikdo jas pateikiant taikomas apibendrinamojo citavimo, kai nurodomas tik leidinys, kuriuo remtasi, būdas, taikytas, beje, ir 2006 m. išėjusioje knygoje *Vakarų žemaičiai*⁶. Tikėtina, kad tokį pasirinkimą nulėmė itin geranoriška didaktinė šių knygų autorių prielaida, kad, neturėdami konkrečių nuorodų, skaitytojai panorės ieškoti ir susiras daugiau informacijos.

Dar viena naujovė, kuria J. Lubienės knyga išsiskiria nurodytų mokomųjų žemaitiškų knygų grupėje, yra *Teminis tarminių žodžių žodynėlis* (p. 265–279)⁷. Nors šiaurės žemaičių leksika su puikiomis kalbėjimo iliustracijomis gana nuodugniai perteikta dviejuose žodynuose (apie juos rašoma ir aptariamoje knygoje, p. 75)⁸, kiekvienas žemaitiškų žodžių žodynėlis, o ypač teminis, naudingas tiek (besi)mokančiam, tiek ir skaitytojui, kuriam ta tarmė yra jo gimtoji kalba. Teminis žodynėlis padeda prisiminti senovinius, rečiau vartojamus tarminius

⁵ Plg.: „<...> riba tarp kalbos ir tarmės – susitarimo dalykas. Seniau kriterijus buvo paprastas: jei žmonės nebesupranta vieni kitų, vadinasi, šneka skirtingomis kalbomis. Moderniame pasaulyje, ypač Europoje, vyrauja požiūris, kad kalba ir valstybė yra susijusios, kad sava kalba yra esminis valstybės bruožas. Taigi Lietuvoje šnekame lietuvių kalba, turinčia įvairių vartojimo variantų, tarp kurių yra ir tarmės. Lietuvių dialektologija tiria lietuvių kalbos tarmes, patarmes, šnektas, pašnektas. Tačiau jei turime omenyje ne visą lietuvių kalbą, o tik vieną tarmę, pavyzdžiui, žemaičių, galime vadinti ją kalba. <...> Kalbant apie namus <...>, gimtinę, taip pat pasakoma: *mano gimtoji kalba* (vietoje *tarmė*) – *žemaičių* <...>“ (p. 49–50).

⁶ Knygose *Šiaurės žemaičiai telšiškiai* (2013), *Pietų žemaičiai varniškiai* (2017), *Pietų žemaičiai raseiniškiai* (2020) pasirinktas tikslusis citavimas, supaprastinantis norimos papildomos informacijos paiešką.

⁷ Knygoje *Pietų žemaičiai varniškiai* (2017, p. 130–143) pateiktas mokytojos Adelės Urbaitės (1926–2014) sudarytas abėcėlinis žodynėlis *Švėkšnoje ir Švėkšnos apylinkėse XX a. vartoti ir tebevartojami žodžiai*.

⁸ Žr. Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodynas* (2011; sud. Danguolė Mikulėnienė, Daiva Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas) ir Birutės Vanagienės *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas. Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos, A–O; P–Ž* (2014–2015; moksliniai redaktoriai: Danguolė Mikulėnienė, Juozas Pabrėža, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas).

žodžius (pvz.: *geronkštis* ~ *geránkštis* ‚krūminis dantis‘, *kondouls* ~ *kánduolas* ‚riešuto branduolys‘, p. 269, 278), suvokti kai kurių žodžių kilmę (plg. *pastalčios* ~ *pastálčius* ‚stalčius‘, p. 274) ar tarpusavio sąsajas (plg.: *krėtė* – *krītė* ‚kelnių dugnas, užpakalinė sėdimoji dalis‘ ir *sosėkrėtiuotė* – *susikričióti*, *-ó(ja)*, *-ójo* ‚drabužio, ppr. marškinių, kraštus sukišti į kelnes‘, p. 275), pastebėti, kad, pavyzdžiui, ne tik kiek retesnis *šondrėika* ~ *šundrieka* ‚pataisas‘, bet ir tokie įprasti augalų pavadinimai kaip *trauklapis* ~ *traūklapis* ‚gyslotis‘, *vaivorā* ~ *vaivórai* ‚girtuoklės (uogos)‘ yra tarmybės (žr. p. 278)⁹. Skaitant apie leksinių, semantinių, morfologinių, darybinių, morfoneminių tarmybių savitumus (p. 74–75) darosi akivaizdu, kad tarminiai žodžiai tos pačios (pa)tarmės ar šnektos gimtakalbiams priimtini skirtingu lygmeniu. Tokio skirtingo priimtimumo, taigi ir vartojimo, iliustracija yra *cīrōlis* / *cīrolis* ~ *cýrulis* ‚vyturys‘, kurį aptariamos knygos autorė suvokia kaip įprastą tarmybę (žr. p. 74, 278), nors kitiems, net ir iš gretimų vietovių kilusiems, žemaičiams šis žodis gali būti kur kas mažiau įprastas, visai retas, svetimas ar bent suvokiamas kaip skolinys¹⁰. Apie daugelio žemaičiams įprastų skolinių natūralumą ir specialias pastangas jų beveik neteikti *Teminiame tarminių žodžių žodynėlyje* rašo ir pati J. Lubienė (p. 266–267). Beje, skaitant knygą akivaizdžiai matyti, kad teminis žodynėlis atsirado labai natūraliai, knygos autorei pamažu kuriant savąją žemaičių kalbos dėstymo metodiką, nes didaktikai skirtuose knygos skyreliuose gausu individualaus ir grupinio darbo užduočių, siūlančių remiantis skaitytu tekstu sudaryti gimtosios tarmės (p. 104) ar žemaitiškų žodžių (pvz., p. 108, 114, 118) žodynėlį. Kalbant apie žodynėlį, paminėtinas kiek per siauras morfoneminės tarmybės *silkinis*, *-ė*¹¹ reikšmės nusakymas junginyje *sėlkėnė košė* ~ *silkinė košė* vien apibūdinimu ‚košė iš perlinių kruopų su bulvių tarkiais‘, nekartojant pavadinime esančio ‚silkinė‘ (gretiminė žodžių *sėlkėnė košė* ~ *silkinė košė* ir *sėlksoltė* ~ *siłksultė* ‚silkių rasalas‘ pozicija žodynėlyje kliudo suvokti žodžio *silkinis* ryšį su ankstesnėje teminėje grupėje nurodytu *sėlks* ~ *siłkas* ‚šilkas‘, p. 275).

Pabaigoje ypač svarbu paminėti išskirtinumu labiausiai pasižyminčią ir reikšmingiausią aptariamo leidinio (kaip ir kitų mokomųjų knygų apie žemaičių tarmes) dalį – tarminius

⁹ Dar vieną teminį žemaitiškų tarminių žodžių sąrašą žr.: Pabrėža Juozas. *Min. veik.* 2017, p. 105–113.

¹⁰ Apie kuršišką tokių žodžių kaip *cyrulis* ‚vieversys‘, *pylė* ‚antis‘, *pūrai*, *kūlis* ‚akmuo‘ kilmę ir didelį vientisą žodžių *krupis*, *cyrulis*, *pūrai* arealą Žemaitijos ir Latvijos teritorijose žr. Pabrėža Juozas. *Min. veik.* 2017, p. 108. Dar plg. aprašą „*cīrulis* – vieversys, vyturys, *cyrulis* dial.“ leidinyje *Latvių-lietuvių kalbų žodynas / Latviešu-lietuvių vārdnīca* (2003; sud. Alvydas Butkus, Kaunas: AESTI, p. 141).

¹¹ Apie *silkinis* ‚silkinis‘ reikšmę žr.: Vanagienė Birutė. *Min. veik.* 2015, p. 183.

tekstus. Akivaizdu, kad jie parinkti tikslinei auditorijai ir atitinka mokymo(si) poreikius (apie tekstus lydinčias užduotis jau buvo užsiminta¹²). Bet labiausiai jie vilioja ne tuos susivokusius sąmoninguosius, o pačius nuoširdžiausius šios serijos knygų skaitytojus – gimtakalbius emigrantus, kurie, kaip sako Algirdas Ruškys, ne tik nuo tarmės „atitolsta pavilioti didelių miestų“, bet ir „labiausiai jos pasiilgsta“, nes jiems „tarmės pasaulyje – kitos gyvybės prasmės“ (p. 247–248). Profesionaliai pateikti tarmės tekstai jiems suteikia didžiausią skaitymo (klausymo) malonumą ir paguodą, kad viskas ir tarmėje, ir jų pačių gimtosios kalbos suvokime tebėra taip kaip buvę. Skyriuje *Šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės tekstai* (p. 98–189) skelbiami 24 pokalbiai yra sugrupuoti pagal temas, į kurias nukrypsta istorijų pasakotojų dėmesys – į skirtingų gyvenimo tarpsnių (vaikystė, jaunystė, branda) ir laikotarpių (karas, tremtis) patirtis, kasdienybę, papročius, tikėjimą, pramanus, išmonę, mitologinio suvokimo atspindžius. Knygoje pateikti tekstai atkartoja garso įrašus, darytus 1964 (3 vnt.), 1973 (4 vnt.), 1974 (5 vnt.), 1980 (1 vnt.), 1993 (2 vnt.), 2011 (7 vnt.) ir 2012 (2 vnt.) metais. Šių tekstų autoriai – vyresniosios kartos atstovai: jų amžius svyruoja nuo 51 iki 92 metų (gimę 1890–1940 m.)¹³, tai daugiausia moterys, tik keturi pasakotojai – vyrai. Visi perrašai yra daryti J. Lubienės, jie tikslūs¹⁴, skelbiami pirmą kartą. Neabejotina, kad šie tekstai aktualūs ne tik dėl mokymo(si) ir skaitymo ar klausymo malonumo – jų duomenys bus panaudoti ir moksliniuose tyrimuose. Tekstai puikiai atspindi liaudiško žemaitiško dialogo (su specifiniais intarpais, kreipiniais, palyginimais), sakinio, frazės ypatumus, o klausantis malonu pagauti vos juntamus (transkripcijoje visiškai ar beveik neatsispindinčius) respondentų iš skirtingų, vienas nuo kito labiau nutolusių punktų, kurių yra trisdešimt penki¹⁵ (žr. p. 280–281 pateikiamą *Kretingiškių gyvenamųjų vietų (punktų) sąrašą* ir p. 53 pateikiamą žemėlapi *Šiaurės žemaičiai kretingiškiai*¹⁶),

¹² Čia dar tikėtų nurodyti, kad užduotys kartais (pvz., p. 136, 151) dar susiejamos ir su skyriuje *Lietuvių kalbininkai – šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės atstovai* (p. 227–264) pateiktų tekstų skaitymu.

¹³ Tik 1964 m. darytų įrašų pateikėjų gimimo data nežinoma (nenurodyta).

¹⁴ Perrašuose tik keletas neatitikimų: pasakojime *Apie kaukus* trūksta frazės *n'ēs' datîrēs* 'nesi patyręs' (plg. p. 171 ir įrašo 3:41–3:42 atkarpą); trūksta žodžio *nuodīeję* (p. 174) teksto *Pirmojo pasaulinio karo kareivio prisiminimai* frazėje *bàtōrīejāu nuodīeję ont_sā'ūa gērūo(s) sve'kā't's ~ beturējau nodieją* ('viltį') *ant sávo gerōs sveikātos* (plg. įrašą ties 02:29); trūksta sakinio *išbōvāu mīenesi i kēl's tēn savāit's / nepēlnā dō mīenesō ~ Išbuvaui mėnesį ir kelias ten savaites. Nepilnai du mėnesiu(s)* teksto *Apie trėmimą į Vokietiją* pabaigoje (p. 188, plg. įrašą 04:30–04:35 atkarpoje). Dar minėtina korektūros klaida transponuojant *vaitsų* (→ *vaistų*) (p. 148).

¹⁵ *Sąrašė* įsivėlusį korektūros klaidą: paskutine rodo ne 35-ą, o 37-ą poziciją (p. 281).

¹⁶ Jei būtų leidimo kartojimo galimybė, reikėtų taisyti iš kito leidinio perkeltame žemėlapyje įsivėlusią 252-o punkto pavadinimo klaidą. Kitur (p. 7, 281) *Žadvainai* (Plungės r., Pelaičių sen.) užrašyta teisingai.

kalbėjimo savitumo ir tarties niuansus¹⁷. Tarminius tekstus prasminga skelbti atsižvelgiant į skirtingus parametrus – ne tik į pasakojamų istorijų savitumą, teminę raišką, literatūrinę prasmę, bet ir į skirtingą įrašų darymo laiką, respondentų amžių, kilmę (gyvenamąją vietą), lytį ir pan. Reikšmingi yra ne tik ankstesnio, bet ir dabartinio laikotarpio įrašai, rodantys realiąją kalbos (tarmės) situaciją. Gaila, kad mokomosios knygos žanras, leistinoji ir numatytoji apimtis sumažino tokių tekstų skaičių. Gailima tik viltis, kad į šią knygą netilpę jau atrasti vertingi tekstai ir tie, kurie dar nepastebėti tūno garso įrašų saugyklose ir archyvuose ar bus įrašyti ateityje, pateks į būsimų J. Lubienės kūrybinių užmačių lauką.

Gauta 2021 12 29

Priimta 2021 12 31

¹⁷ Teksto *Laumalių kaimo vardas* garso įrašas (trukmė 2 min 33 s) laikmenoje defektuotas.
